

Iwona Kaproń-Charzyńska
Uniwersytet Mikołaja Kopernika
Toruń

CZASOWNIKI Z FORMANTAMI UJEMNYMI

Wstęp

Przedmiotem analizy w artykule są derywaty czasownikowe motywowane przez rzeczowniki i przymiotniki, w których ucięcie niefleksyjnej części podstawy słowotwórczej pełni funkcję formantu słowotwórczego¹. Celem pracy jest synchroniczny opis słowotwórczy derywatów, który ma prowadzić do wyznaczenia repertuaru cząstek ucinanych pełniących funkcję formantu i współformantu słowotwórczego w derywacji czasowników odmiennych, wyznaczenia wykładników występujących w roli współformantów słowotwórczych w stosunku do ucięcia, ustalenia funkcji formantów w badanych derywatach oraz repertuaru kategorii słowotwórczych reprezentowanych przez motywowane czasowniki.

Niniejszy artykuł stanowi uzupełnienie badań nad derywacją ujemną we współczesnym języku polskim. Do tej pory objęte nimi zostały derywaty rzeczownikowe i przymiotnikowe (Kaproń-Charzyńska 2005). Z omawianym tematem łączą się również dwa artykuły dotyczące derywacji prefiksально-wymiennej w leksemach czasownikowych motywowanych przez czasowniki (Stankiewicz 2006; Wiśnicki 2006). Autorzy obu prac interpretują czasowniki typu *re-edukować* < *wy-edukować* jako rezultaty derywacji wymiennej (wymiana dotyczy prefiksów) i, podobnie jak H. Jądacka (2007: 17), tego typu derywacji nie podporządkowują derywacji ujemnej, co czyni I. Kaproń-Charzyńska (2005). Czasownikowe derywaty prefiksально-wymienne nie będą przedmiotem zainteresowania w przedstawianym artykule. Badaniem zostały objęte te odmiennie formacje czasownikowe, w których częścią formantu słowotwórczego jest ucięcie wygłosowej części podstawy słowotwórczej, dotychczas nieopracowane.

¹ Na oznaczenie ucięcia niefleksyjnej części podstawy słowotwórczej używany jest znak „◊”.

Analizą objęto około 400 leksemów. Źródłem ich ekscerpcji jest *Słownik gniazd słowotwórczych współczesnego języka ogólnopolskiego*². W opracowaniu tematu stosowana jest metodologia synchronicznego opisu słowotwórczego (zob. zwłaszcza Grzegorzyczkowa, Puzynina 1979; GWJP: 361–388). W zasadzie przyjmuje się założenia przedstawione w pracy poświęconej derywacji ujemnej (Kaproń-Charzyńska 2005)³. Dotyczy to także kryteriów uporządkowania analizowanego materiału (ibid.: 65–67). Parafrazy słowotwórcze konstruowane są przez autorkę tekstu. Znaczenia niektórych leksemów dodatkowo podaję za SGS. W takiej sytuacji w nawiasach pojawia się odwołanie do wymienionego słownika.

W związku z poszerzeniem pola obserwacji o odimienne derywaty czasownikowe komentarza wymaga hierarchia środków słowotwórczych przyjęta w opisie słowotwórstwa ujemnego. W odniesieniu do rzeczowników i przymiotników przyjęłam, że „w hierarchii środków słowotwórczych najniższy status mają alternacje jakościowe, następnie morfemy fleksyjne” (Kaproń-Charzyńska: 25). Niski status zmiany paradygmatu i alternacji jakościowych wynika z faktu, że są one wykorzystywane wtórnie jako środki słowotwórcze. H. Jadacka (2007: 11–12) pisze, iż tak niska pozycja formantu paradygmatycznego, który został zrównany z alternacyjnym, nasuwa obiekcje. Przedstawiona przeze mnie hierarchizacja dotyczyła jednak środków *stricte* słowotwórczych. Miała ona oczywiście określone konsekwencje dla ilości i jakości formantów słowotwórczych. Uznałam, że alternacje jakościowe i morfemy fleksyjne mogą pełnić funkcje formantów, gdy są jedynymi wykładnikami derywacji, por. *brzuś* ← *brzuch* (formant $x : \acute{s}$), *biel-ø* ← *biały* (formant paradygmatyczny: zmiana paradygmatu z przymiotnikowego na rzeczownikowy żeński z końcówką zerową w mian. lp.). Przy takim założeniu w ujemnych derywatach prostych zmiana paradygmatu jest elementem towarzyszącym derywacji, podobnie jak w derywatach sufiksalnych, np. *spec* < *specjalista* (formant \diamond -*jalista* i zmiana paradygmatu jako element towarzyszący derywacji)⁴. Inny nieco jest status alternacji jakościowych, które mogą pełnić funkcje współformantu w stosunku do ucięcia w derywatach nacechowanych emocjonalnie, np. *tyka* ← *tyczka* (formant \diamond -*k-* + $\acute{c} : k$). W pozostałych wypadkach są one elementami towarzyszącymi derywacji (Kaproń-Charzyńska: 25, 32–33).

Status formantu paradygmatycznego w mojej propozycji nie jest więc niższy od jego statusu w propozycji przedstawionej przez H. Jadacką (2007: 11–12). Badaczka zaproponowała następującą hierarchię formantów słowotwórczych (na podstawie kryterium funkcji semantycznej i gramatycznej formantów w derywatach): sufiksy, ucięcia i formanty paradygmatyczne są formantami prymarnymi, ponieważ mogą pełnić obie wymienione funkcje; prefiksy i postfiksy to formanty sekundarne (mogą tylko (współ)modyfikować znaczenie), a interfiksy – pomocnicze (łączą jedynie podstawy słowotwórcze). Hierarchizacja została dokonana w sposób przejrzysty, co jednak nie zmienia faktu, że zmiana paradygmatu pełni funkcję formantu w derywatach prostych tylko wówczas, gdy jest jedynym wykładnikiem derywacji, por.:

² Dalej stosuję skrót SGS z dodaniem numeru oznaczającego tom (SGS–1, SGS–2).

³ Ze względu na ograniczoną objętość artykułu założenia te nie mogą zostać w pełni podane.

⁴ Nie dotyczy to złożzeń, w których zmiana paradygmatu może być współformantem w stosunku do ucięcia, por. derywat ujemno-paradygmatyczny *śródoł-mieści-e* ← *środek* + *miasto* (formant \diamond -*ek* + *-e* w mian. lp.).

W opisie derywatów prostych formanty prymarne nie mogą występować jednocześnie (tzn. jako współformanty) – nowa struktura jest albo sufiksalna, albo ujemna, albo paradygmatyczna (Jadacka 2007: 18).

W rezultacie formanty prymarne mogą być współformantami w derywatach złożonych oraz współwystępować z formantami sekundarnymi, por.:

Zupełnie naturalne jest współwystępowanie omawianych wykładników z formantami sekundarnymi wtedy, kiedy te ostatnie nie są w stanie wyznaczyć cech semantyczno-kategorialnych (por. anty-wałęś-izm) (Jadacka 2007: 18).

W świetle założeń przyjętych w opisie ujemnych derywatów rzeczownikowych i przymiotnikowych oraz propozycji H. Jadackiej formacji czasownikowe typu: 1. *z-metamorfizō-(ować)* geol. ← *metamorfizacja* ‘ulec metamorfizacji’, 2. *ciężō-yć* ← *ciężki* 5. ‘być ciężkim’, 3. *ironō-izować* ← *ironia* ‘posługiwać się ironią’, należałoby interpretować kolejno jako derywaty: 1. prefiksально-ujemne, 2. ujemne, 3. ujemno-sufiksalne lub wymienne (według H. Jadackiej)⁵. W taki sposób będą interpretowane poniżej derywaty czasownikowe typu 1. i 2. Derywaty typu 3. będą interpretowane jako ujemno-sufiksalne, zdając sobie sprawę, że mogą one być interpretowane jako formacje wymienne. Za taką ich interpretacją opowiada się H. Jadacka (ibid.: 16–18). Zgadzam się z wymienioną autorką, że „ujemność” w derywatach prostych typu 3. ma inny charakter niż „ujemność” w derywatach złożonych typu *anglō-o-języcz-ny*. W związku z tą obserwacją warte są rozpowszechnienia zaproponowane przez H. Jadacką (2007: 17) terminy: *ucięcie zamknięte* i *ucięcie otwarte*. Derywaty typu 3. będą więc derywatami ujemno-sufiksálnymi z ucięciem otwartym, ponieważ ucięcie zapowiada w nich wystąpienie formantu sufiksálnego.

Badaniem objęto około 400 derywatów, z których ponad połowa (ok. 250) jest motywowana przez przymiotniki. Reszta to formacje odrzeczownikowe. W badanym materiale przeważają ucięcia o charakterze regularnym. Derywowaniu omawianych formacji towarzyszą alternacje spółgłoskowe i samogłoskowe⁶.

1. Derywaty z ucięciami o charakterze nieregularnym

Niewielka liczba czasownikowych derywatów odmiennych (ok. 25 formacji) jest tworzona za pomocą ucięcia o charakterze nieregularnym (ucięcie cząstki powtarza się w innym derywacie, ale w tym samym otoczeniu lub nie powtarza się). Są to w większości czasowniki odprzymiotnikowe. Przeważają wśród nich derywaty ujemne ma-

⁵ Przyjmujemy, że przyrostki tematyczne czasownika mają status fleksyjny.

⁶ W obrębie alternacji spółgłoskowych są to palatalizacje morfonologiczne: *n* : *ń*, np. *pocenić* ← *cienki* 1., *l* : *ł*, np. *pylić (się)* ← *pyłek*, *r* : *rz*, np. *rozszerzyć* 2. ← *szeroki* 1., *t* : *ć*, np. *delikacjować się* ← *delikatny* 2., *d* : *dź*, np. *wyswobodzić (się)* ← *swobodny* 1., *g* : *ż*, np. *odwilżyć* ← *wilgoć*, *d* : *dz*, np. *wypogadzać (się)* 2. ← *pogodny* 2. przen.; depalatalizacja morfonologiczna *ć* : *k*, np. *ustatkować się* < *stateczny* 2., i alternacja wyjątkowa *ś* : *š*, np. *zakwaszać* 3. chem. ← *kwaśny*. Alternacje samogłoskowe, które towarzyszą derywacji mają charakter jakościowy, por. *o* : *a*, np. *wyswobadzać (się)* ← *swobodny* 1., *o* : *e*, np. *mieść* 1. ← *miotła*, *a* : *e*, por. *przednąć a*) ← *rzadki* 1., *e* : *a*, np. *ciężyc* ← *ciężki* 5., oraz ilościowy, por. *e* : *o*, np. *ustatkować się* ← *stateczny* 2.

jące znaczenie procesualne lub kauzatywne. Ucinane są w nich następujące cząstki: **-ły**, por. *wklęsł-(nać)* ← *wklęsły* ‘stać się wklęsłym’; **-ry**, por. *mokł-(nać)* ← *mokry* ‘stawać się mokrym’, *moczł-(yć)* 1. ← *mokry* ‘powodować, że coś staje się mokre’; **-ty**, por. *żółł-(k)-(nać)* ← *żółty* ‘stawać się żółtym’; **-ywy**, por. *falszł-(ować)* 1. ← *falszywy* ‘powodować, że coś staje się fałszywe’. Kilka derywatów odprzymiotnikowych ma charakter prefiksально-ujemny. Funkcję współformantów pełni w nich ucięcie cząstek **-otny** i **-niej-**, por. czasowniki procesualne *za-wilgł-(nać)* ← *wilgotny*, *na-wilgł-(nać)*, *na-wilgł-(ać)* ← *wilgotny* i czasowniki kauzatywne *u-piękłsz-(yć)*, *u-piękłsz-(ać)* ← *piękniejszy*.

Derywaty odrzeczownikowe powstają w wyniku ucięcia 6 cząstek: **-oć**, por. *od-wilżł-(yć)*, *od-wilżł-(ać)* ← *wilgoć*, **-ada**, por. *roszł-(ować)* ← *roszada*, **-tka**, por. *prostytuł-(ować)* (*się*) rzad. ← *prostytutka*, **-jum**, por. *prezydł-(ować)* ← *prezydium* 2. ‘grupa osób przewodniczących jakiemuś zgromadzeniu, posiedzeniu itp.’ (SGS–2), **-eks**, por. *kodł-yfikować* ← *kodeks* 1. ‘usystematyzowany zbiór przepisów prawnych’ (SGS–2), **-itet**, por. *immuñł-izować* biol. ← *immunitet* 2. biol. ‘odporność organizmu na choroby zakaźne’ (SGS–2). Są to derywaty ujemne, np. *roszł-(ować)* ← *roszada*, ujemno-sufiksalne, por. derywaty *kodł-yfikować*, *immuñł-izować* biol., prefiksально-ujemne, por. derywat *od-wilżł-(yć)*. Ze względu na funkcję formantów analizowane derywaty odrzeczownikowe to formacje mutacyjne kauzatywne, np. *odwilżyć* ‘powodować, że coś traci wilgoć’, i procesualne, np. *prostytuować* (*się*) ‘czynić (*się*) prostytutką’, oraz formacje transpozycyjne od nazw zdarzeń, np. *roszować* ‘dokonywać rosząd’.

2. Derywaty z ucięciami o charakterze regularnym

Grupa czasowników, w których ucięcie identycznej cząstki powtarza się przynajmniej w dwóch derywatach w innym otoczeniu, obejmuje 95% formacji odimiennych. Ponad połowa z nich została utworzona przy użyciu formantów ujemnych, np. *oleł-(ić)* techn. ← *olej* 1., i ujemno-sufiksalnych, np. *ironł-izować* ← *ironia* (około 60% derywatów). Pozostałe techniki derywacyjne wykorzystywane w tworzeniu odimiennych derywatów czasownikowych, w których ucięcia mają charakter regularny, to: prefiksacja i ucięcie, np. *o-porzędł-(ić)* 1. ← *porządek*, prefiksacja, ucięcie i sufiksacja, np. *ze-sławł-izować* ← *słowiański*, ucięcie i postfiksacja, np. *delikaćł-(ić)* *się* ← *delikatny* 2., ucięcie, sufiksacja i postfiksacja, np. *snobł-izować* *się* ← *snobizm*, prefiksacja, ucięcie i postfiksacja, por. *u-statkł-(ować)* *się* ← *stateczny* 2. Poniżej wyszczególnione są grupy derywatów, w których ucięcie określonej cząstki dotyczy przynajmniej 10 leksemów.

Ucięcie -j

Ucięcie *-j* pełni funkcję formantu i współformantu w około 10 czasownikach odrzeczownikowych. Są to derywaty ujemne, por. *oleł-(ić)* techn. ← *olej* 1., ujemno-postfiksalne, por. *roł-(ić)* *się* 1. ← *rój* 1., i prefiksально-ujemne, por. *przy-zwyczał-(ić)* ← *zwyczaj* 1. Omawiane derywaty są formacjami mutacyjnymi. Wśród nich wyróżnić

można czasowniki kauzatywne, np. *nastro*∆(-ić) (*się*) 2. ← *nastrój* ‘spowodować, że coś ma nastrój’, *niepoko*∆(-ić) (*się*) 1. ← *niepokój* ‘spowodować, że ktoś odczuwa niepokój’, i czasowniki z wbudowanym wyrażeniem argumentowym, np. *ole*∆(-ić) techn. ← *olej* 1. ‘używać oleju’.

Ucięcie -ja

Derywaty z ucięciem cząstki -ja tworzą najliczniejszą grupę wśród czasowników odrzeczownikowych (około 30 formacji). Większość derywatów z ucięciem wymienionej wyżej cząstki to mutacyjne czasowniki ujemno-sufiksalne z sufiksem -izować // -yzować, np. *alegor*∆-yzować ← *alegoria*, *hierarch*’∆-izować ← *hierarchia*, *iron*∆-izować ← *ironia*, *melanchol*’∆-izować ← *melancholia*. Jeden derywat został utworzony za pomocą sufiksu -ifikować, por. *mum*’∆-ifikować ← *mumia*. Analizowane derywaty reprezentują kategorię formacji kauzatywnych. W kilku czasownikach jedynym wykładnikiem derywacji jest ucięcie. Są to derywaty transpozycyjne z sufiksami tematycznymi -ować, por. *daktyloskop*∆-(ować) ← *daktyloskopia*, *polichrom*∆-(ować) szt. ← *polichromia* szt., i -ić, por. *best*∆-(w)-(ić) (*się*) 2. ← *bestia* 1.

Ucięcie -acja

Jest to grupa około 20 transpozycyjnych derywatów ujemnych z sufiksem tematycznym -ować, np. *koeduc*∆-(ować) ← *koedukacja* ‘przeprowadzać koedukację’. Tylko w dwóch formacjach funkcję współformantu pełni prefiks. Są to derywaty mutacyjne, por. formację procesualną *z-metamorfiz*∆-(ować) (*się*) geol. ← *metamorfizacja* ‘ulec metamorfizacji’, formację kauzatywną *z-warj*∆-(ować) 3. ← *wariacja* 2. muz. ‘spowodować, że coś stanie się wariacją (utworem, w którym początkowy temat poddawany jest różnorodnym zmianom)’.

Ucięcie <-ki>

Blisko 60 czasowników zostało utworzonych za pomocą ∆<-ki>. Prawie 2/3 z nich to formacje z formantem ∆-ki. Reszta to derywaty z formantami ∆-oki.

Formant ∆-ki

Ze względu na budowę słowotwórczą połowa omawianych derywatów to formacje ujemne, połowa – prefiksalnie-ujemne. Wyjątkowo czasowniki są derywatami ujemno-postfiksalnymi, por. *brzyd*∆(-ić) *się* ← *brzydki* 2. ‘zły, ujemny pod względem moralnym’ (SGS-1), *krzep*’∆(-ić) *się* 2. ← *krzepki*. Derywaty ujemne mają następujące sufiksy tematyczne: -ić // -yć, por. *słod*∆(-ić) ← *słodki* 1. ‘mający smak taki jak cukier’ (SGS-1), *cięż*∆(-yć) ← *ciężki* 5. ‘trudny, wymagający dużo wysiłku’ (SGS-1); -eć, por. *cień*∆(-eć) 2. ← *cieński* 3. ‘o dźwiękach: wysoki, piskliwy’ (SGS-1); -nąć, por. *rzed*∆(-nąć) a) ← *rzadki* 1. ‘mający mało ścisłą konsystencję; lejący się’ (SGS-1). Większość z nich jest formacjami mutacyjnymi, procesualnymi, np. *cień*∆ 2. ‘stawać się cienkim’, *rzędnieć* ‘stawać się rzadkim’, *brzydnać* ‘stawać się brzydkim’, lub kauzatywnymi, np. *słodzić* ‘czynić coś słodkim’, *gładzić* 1. ‘czynić coś gładkim’. Wyjątek stanowią derywaty o funkcji gramatycznej formantów, por. formacje stanowe *ciężyć* ← *ciężki* 5. ‘być ciężkim’, *ciężyć* a. *ciężyć* ← *ciężki* 1. ‘być ciężkim (mieć dużą wagę, dawać się dźwigać z trudem (SGS-1))’.

Czasowniki prefiksarno-ujemne są prawie wyłącznie derywatami mutacyjnymi. Znaczenia słowotwórcze wymienionych formacji każą je zakwalifikować do czasowników kauzatywnych, przy czym są one wzbogacone znaczeniami prefiksów: *o-* // *ob-*, por. *o-gładź*∆-(*ić*) ← *gładki* 3. ‘układny, uprzejmy’ – ‘spowodować, że coś stanie się zupełnie gładkie’; *po-*, por. *po-cień*∆-(*ić*), *po-cień*∆-(*ać*) ← *cienki* 1. ‘mający mały przekrój’ (SGS–1) – ‘(s)powodować, że coś staje się (stanie się) cieńsze’⁷; *prze-*, por. *prze-ciąż*∆-(*yć*), *prze-ciąż*∆-(*ać*) 1. ← *ciężki* 1. ‘(s)powodować, że coś staje się (stanie się) zbyt ciężkie’; *przy-*, por. *przy-krót*∆-(*ić*), *przy-krac*∆-(*ać*) 1. 2. * ← *krótki* 1. ‘mający małą długość’ (SGS–1) – ‘powodować, że coś staje się (stanie się) trochę krótsze’; *roz-*, por. *roz-rzedz*∆-(*ić*), *roz-rzedz*∆-(*ać*) ← *rzadki* 1. ‘(s)powodować, że coś staje się (stanie się) rzadkie + znaczenie przestrzenne prefiksu ‘działać w różne strony’; *s-(ś)-*, por. *s-płyć*∆-(*ić*), *s-płyć*∆-(*ać*) ← *plytki* 2. ‘ujmujący sprawy powierzchownie’ – ‘(s)powodować, że coś staje się (stanie się) płytkie’; *wy-*, por. *wy-słodz*∆-(*ić*), *wy-sładz*∆-(*ać*) 3. ← *słodki* 1. ‘(s)powodować, że coś staje się (stanie się) słodkie + znaczenie prefiksu wskazujące na wysoką efektywność działania’. Jedna formacja mutacyjna nie ma znaczenia kauzatywnego, ale procesualne, por. *o-brzyd*∆-(*nąć*) ‘stać się brzydkim’⁸.

Formant ∆-oki

Czasowniki z omawianym formantem są głównie derywatami prefiksarno-ujemnymi. Są to derywaty z przyrostkami tematycznymi *-ić* // *-yć* oraz *-ać*. Wyjątkowo pojawiają się czasowniki ujemne, np. *głęb* ∆-(*ić*) < *głęboki* 1. ‘mający dużą odległość od powierzchni w dół’. Analizowane formacje są derywatami mutacyjnymi o znaczeniu kauzatywnym, w przypadku derywatów prefiksalnych wzbogaconymi o znaczenia prefiksów, por. *po-głęb* ∆-(*ić*), *po-głęb* ∆-(*ać*) ← *głęboki* 3. ‘przenikający istotę rzeczy; dociekliwy’ (SGS–1) – ‘(s)powodować, że coś staje się (stanie się) głębsze’, *roz-szerz*∆-(*yć*), *roz-szerz*∆-(*ać*) 2. ← *szeroki* 1. ‘mający duży wymiar poprzeczny’ (SGS–1) – ‘(s)powodować, że coś staje się (stanie się) szerokie + znaczenie prefiksu’, *z-głęb* ∆-(*ić*), *z-głęb* ∆-(*ać*) 1. ← *głęboki* 3. ‘(s)powodować, że coś staje się (stanie się) głębokie’.

Ucięcie <-ski>

Formant ∆-ski wystąpił w największej liczbie czasowników z ucięciem ∆<-ski> (w około 10 derywatów). Jest on współformantem w stosunku do sufiksu *-izować*, por. *germań*∆-*izować* (*się*) ← *germański*, *latyń*∆-*izować* ← *latyński*, *angl* ∆-*izować* 2 ← *angielski*, także w stosunku do prefiksu *z-*, por. *z-mongol* ∆-*izować* ← *mongolski*. W kilku derywatach wystąpiły inne warianty formantu ∆<-ski> w funkcji współfor-

⁷ Znaczenia niektórych derywatów w SGS motywowanych przez podstawowe formy przymiotników lepiej oddaje parafraza zawierająca formy stopnia wyższego leksemów przymiotnikowych. Należy dodać, że w SGS jest grupa derywatów czasownikowych interpretowanych jako motywowane przez formy stopnia wyższego przymiotników. Kiedy zestawia się derywat *pocenić*, dla którego w SGS jest wskazana podstawa *cienki*, z derywatem *poniżyć*, dla którego w SGS za podstawę podaje się przymiotnik *niższy*, widać, że o motywacji przez odpowiednią formę przymiotnika decydują kryteria formalne, a nie semantyczne.

⁸ Czasownik *obrzydnąć* oraz czasowniki *rozdelikacić się*, *rozpogodzić się* (zob. dalej) i *ustatkować się* mają znaczenie rezultatywne. Są one opisywane jako derywaty procesualne na podstawie klasyfikacji czasowników odimienych przedstawionej przez H. Wróbla (GWJP: 569–583).

mantu wraz z sufiksami *-izować* lub *-yfikować*, oraz z prefiksem *ze-*, por. *◇-owski*, por. *rentgeń◇-izować* < *rentgenowski*, *◇-ański*, por. *ze-sław'◇-izować* ← *słowiński*, *◇-yjski*, por. *rus◇-yfikować* < *rosyjski*. Wymienione czasowniki są mutacyjnymi formacjami kauzatywnymi.

Ucięcie *-izm*

W grupie niespełna 30 derywatów czasownikowych motywowanych przez rzeczowniki funkcję współformantu pełni ucięcie *-izm*. Są to głównie derywaty ujemno-sufiksalne z sufiksem *-izować* // *-yzować*, np. *partykular◇-yzować* ← *partykularyzm*, *kub'◇-izować* ← *kubizm*. W kilku derywatach występuje formant złożony prefiksalnie-ujemno-sufiksalny, np. *od-erot◇-yzować* ← *erotyzm*, *z-hitler◇-yzować* ← *hitleryzm*, lub ujemno-sufiksalnie-postfiksalny, np. *snob'◇-izować się* ← *snobizm*. Większość omawianych czasowników to derywaty mutacyjne kauzatywne, np. *hero◇-izować* książk. ← *heroizm* 'nadawać cechy heroizmu', *femiń◇-izować* ← *feminizm* 'nadawać cechy feminizmu', *z-hitler◇-yzować* ← *hitleryzm* 'nadać cechy hitleryzmu'. Kilka formacji ma charakter transpozycyjny. Są to derywaty stanowe, np. *mistyc◇-yzować* rzad. ← *mistyryzm* 'skłaniać się do mistycyzmu', *komuń◇-izować* ← *komunizm I*. 'skłaniać się ku komunizmowi'.

Ucięcie <*-ny*>

Ucięcie <*-ny*> jest formantem w około 150 derywatach czasownikowych. Ucięcie wymienionej części pełni funkcję formantu i współformantu w stosunku do sufiksacji, prefiksacji i postfiksacji, a także jednocześnie w stosunku do sufiksacji i postfiksacji, prefiksacji i postfiksacji. Omawiane formacje są w większości derywatami mutacyjnymi, wśród których przeważają formacje kauzatywne.

Formant *◇-ny*

Ucięcie morfemu *-ny* pełni funkcję formantu w około 120 derywatach czasownikowych motywowanych przez przymiotniki. Blisko 45% z nich stanowią formacje ujemno-sufiksalne z sufiksem *-izować* // *-yzować* o funkcji semantycznej przedmiotowej, por. *maksymal'◇-izować* ← *maksymalny*, *mineral'◇-izować* biol. ← *mineralny*, *wulgar◇-yzować* ← *wulgarny*, *werbal'◇-izować* ← *werbalny*, *legal'◇-izować* ← *legalny*. Analizowane czasowniki są derywatami mutacyjnymi reprezentującymi kategorię formacji kauzatywnych, por. *banal'◇-izować* ← *banalny* 'powodować, że coś staje się banalne', *trywial'◇-izować* ← *trywialny* 'powodować, że coś staje się trywialne', *steryl'◇-izować I*. ← *sterylny* 'powodować, że coś staje się sterylne'.

Drugą pod względem liczebności grupę stanowią formacje prefiksalnie-ujemne (około 25% analizowanych czasowników). Są to formacje zakończone przyrostkami tematycznymi *-ić* // *-yc* i *-ać*, najczęściej występujące w parach aspektowych. W ich tworzeniu biorą udział następujące prefiksy: *o(b)-*, por. *o-swobodź◇-(ić)*, *o-swobadz◇-(ać)* (się) 2. ← *swobodny I.*; *od-*, por. *od-bezpiecz◇-(yć)*, *od-bezpiecz◇-(ać)* ← *bezpieczny 2.*; *prze-*, por. *prze-właszcz◇-(yć)* prawn. ← *własny I.*; *przy-*, por. *przy-właszcz◇-(yć)*, *przy-właszcz◇-(ać)* ← *własny I.*; *roz-*, por. *roz-delikac◇-(ić)* (się), *roz-delikac◇-(ać)* (się) ← *delikatny 2.*; *u-*, por. *u-bezpiecz◇-(yć)*, *u-bezpiecz◇-(ać) 2.* ←

bezpieczny 1.; wy-, por. wy-jaw'ϕ-(ić), wy-jaw'ϕ-(ać) ← jawny, za-, por. za-wdzięczϕ-(ać) ← wdzięczny, za-kwaśϕ-(ić), za-kwaszϕ-(ać) 3. chem. ← kwaśny 3. Są to wyłącznie derywaty mutacyjne. Większość z nich jest czasownikami kauzatywnymi wzbogaconymi o znaczenia prefiksów, np. *oswobodzić* 'spowodować, że coś staje się całkowicie swobodne', *odbezpieczyć* 'spowodować, że coś przestaje być bezpieczne', *wyjawić* 'spowodować, że coś staje się jawne', *ubezpieczyć (się)* 'spowodować, że coś staje się bezpieczne'. Mniej jest formacji o znaczeniu procesualnym, np. *rozdelikacić się* 'stać się delikatnym', *rozpogodzić się* 'stać się pogodnym'.

Czasowniki ujemne to grupa około 20 formacji w większości zakończonych przyrostkiem tematycznym *-ić // -yc*, por. *czupurzϕ-(yc)* pot. ← *czupurny*, *łagodźϕ-(ić)* 1. ← *łagodny* 3., *nudźϕ-(ić)* 2. ← *nudny*, *ślaw'ϕ-(ić)* ← *ślawny* 1. Mniej jest wśród nich derywatów zakończonych przyrostkiem *-ować*, reprezentujących IV grupę tematyczną w ujęciu J. Tokarskiego, por. *luzϕ-(ować)* 2. < *luźny* 2., *aktywϕ-(ować)* ← *aktywny* 1. Są to najczęściej formacje kauzatywne o funkcji semantycznej przedmiotowej formantów, por. *łagodzić* 1. 'powodować, że coś staje się ładne', *drobić* 1. 'powodować, że coś staje się drobne', *szpecić* 'powodować, że coś staje się szpetne', *aktywować* 'spowodować, że coś staje się aktywne'. W grupie derywatów z omawianym formantem występują także formacje stanowe, będące derywatami transpozycyjnymi, np. *nudzić* 2. 'być nudnym', *czupurzyć* pot. 'być czupurnym'.

Pozostałe derywaty czasownikowe z formantem ujemnym *-ny* to mutacyjne i transpozycyjne formacje ujemno-sufiksialno-postfiksialne, w których obok sufiksu *-izować // -yzować* funkcję współformantu w stosunku do ucięcia *ϕ-ny* pełni postfiks *się*, por. formację stanową *solidarϕ-yzować się* ← *solidarny* 'być z kimś solidarnym' i formacje procesualne *profesjonal'ϕ-izować się* ← *profesjonalny* 'stawać się profesjonalnym' czy *leksykal'ϕ-izować się* jęz. ← *leksykalny*; mutacyjne derywaty ujemno-postfiksialne, zakończone na *-ić*, będące formacjami procesualnymi, por. *brudźϕ-(ić) się* ← *brudny* 1. 'stawać się brudnym', *delikaćϕ-(ić) się* ← *delikatny* 2. 'stawać się delikatnym', *łagodźϕ-(ić) się* ← *łagodny* 2.; mutacyjne czasowniki kauzatywne z formantem prefiksialno-ujemno-sufiksialnym, por. *de-moral'ϕ-izować* ← *moralny* 1. 'powodować, że coś przestaje być moralne'; mutacyjne derywaty prefiksialno-ujemno-postfiksialne, por. czasownik procesualny *u-statkϕ-(ować) się* ← *stateczny* 2. 'stać się statecznym'.

Formant ϕ-iczny // -yczny

Ucięcie podanej części pełni funkcję współformantu w stosunku do sufiksacji w około 20 mutacyjnych derywatach czasownikowych. Są to formacje kauzatywne z sufiksem *-izować // -yzować*, por. *mitolog'ϕ-izować* ← *mitologiczny* 'powodować, że coś staje się mitologiczne', *hermetϕ-yzować* ← *hermetyczny* 'powodować, że coś staje się hermetyczne'. Jeden derywat został utworzony przy pomocy sufiksu *-yfikować*, por. *elektrϕ-yfikować* ← *elektryczny*.

Ponadto ucięcie morfemu *-iczny // -yczny* wystąpiło w 2 czasownikach kauzatywnych z formantem mieszanym prefiksialno-ujemno-sufiksialnym, por. *z-morfolog'ϕ-izować* jęz. ← *morfologiczny* 2., *z-arytmetϕ-yzować* mat. ← *arytmetyczny*, oraz w 2 czasownikach ujemno-sufiksialno-postfiksialnych, por. *synchronϕ-izować się* ← *synchroniczny*, *elektrϕ-yzować się* ← *elektryczny*.

Ucięcia z innymi wariantami <-ny>

Ucięcie cząstki *-istyczny* można zaobserwować w czasowniku ujemno-sufiksальnym *human*∅-*izować* 2. ← *humanistyczny* 3. oraz w czasowniku prefiksально-ujemno-sufiksальnym *z-material*∅-*izować* (*się*) 2. pot. ← *materialistyczny* 2.

W czasowniku *emocjon*∅(-*ować*) (*się*) ← *emocjonalny* ucięcie *-alny* jest formantem o funkcji gramatycznej, por. *emocjonować* (*się*) ‘zachowywać się w sposób emocjonalny’.

Derywaty odimienne z ucięciem innych cząstek

Jest to grupa blisko 60 derywatów z ucięciami 22 różnych cząstek. Charakteryzowane ucięcia mają charakter regularny. Spośród nich ucięcie 20 cząstek pełni funkcję formantu w niemal 50 derywatach odrzeczownikowych: *-(yń)ca*, *-(ow’)ec*, *-ość*, *-cja*, *-edja*, *-ek*, *-ik//yk*, *-ika // -yka*, *-nik*, *-ła*, *-ina // -yna*, *-on*, *-anie // -enie*, *-or*, *-ura*, *-arz*, *-ans*, *-us*, *-at*, *-it // -yt*. Dwie z wymienionych cząstek: ∅-*ła* i ∅-*ans* pełnią funkcję formantu wyłącznie w derywatach werbalnych, por. *mieś*∅-(*ć*) 1. ← *miotła* 1., *mż*∅-(*yć*) 2. ← *mgła*, *rezo*∅(-*ować*) ← *rezonans* 3. muz., *konso*∅(-*ować*) muz. ← *konsonans* 2. muz. Ucięcie pozostałych wyżej wymienionych cząstek pełni funkcję formantu także w ujemnych derywatach imiennych (Kaproń-Charzyńska 2005). Omawiane derywaty czasownikowe są w większości formacjami ujemnymi z następującymi czasownikowymi przyrostkami tematycznymi: *-ować*, por. *rezo*∅(-*ować*) ← *rezonans* 3. muz., *prelimin*∅(-*ować*) ekon. ← *preliminarz* ekon., *emeryt*∅(-*ować*) ← *emerytura*, *alimen*∅(-*ować*) ← *alimentator*; *-ić // -yć*, por. *mż*∅-(*yć*) 2. ← *mgła*. Formanty ujemne pełnią głównie funkcję semantyczną przedmiotową, por. derywaty mutacyjne kauzatywne, np. *emeryt*∅-*ować* ‘powodować przejście na emeryturę’, i derywaty z wbudowanym wyrażeniem argumentowym, np. *ruszt*∅(-*ować*) środ. ← *rusztowanie* 1. ‘stawiać rusztowanie’. Odnotowano także derywaty transpozycyjne z wymienionym formantem, por. *kandyd*∅(-*ować*) ← *kandydat* ‘być kandydatem’. Kilka czasowników mutacyjnych zostało utworzonych przy współdziałaniu sufiksu *-izować // -yzować*. Są to formacje kauzatywne, np. *bakel*∅-*izować* ← *bakelit* biol. med. ‘powodować, że coś ma bakelit’, *trag*∅-*izować* ← *tragedia* 1. ‘powodować, że coś staje się tragedią’. Występują także nieliczne mutacyjne derywaty prefiksально-ujemne z wbudowanym wyrażeniem argumentowym, por. *o-pajęcz*∅-(*yć*) ← *pajęczyna* ‘otoczyć pajęczyną’.

Czasowniki odprzymiotnikowe to kilkanaście formacji z ucięciem dwóch cząstek. W dwóch derywatach można wskazać ucięcie cząstki *-owy* w funkcji formantu, por. derywat ujemny *purpurz*∅-(*yć*) ← *purpurowy* i derywat ujemno-sufiksальny *pion*∅-*izować* środ. antr. med. ← *pionowy*. W obu derywatach, reprezentujących kategorię czasowników kauzatywnych, formanty pełnią funkcję semantyczną przedmiotową. Kilka formacji czasownikowych jest motywowanych przez formy stopnia wyższego przymiotników (por. przyp. 5). Są to formacje kauzatywne, semantycznie wzbogacone przez znaczenia tworzących je prefiksów, por. *ob-niż*∅-(*yć*), *ob-niż*∅-(*ać*) 1. ← *niższy*, *po-niż*∅-(*yć*), *po-niż*∅-(*ać*) ← *niższy*, *u-lż*∅-(*yć*) 1. ← *lżejszy*.

Wnioski

W derywacji czasowników odmiennych przeważają formacje odprzymiotnikowe (ok. 60% badanych derywatów). W obrębie zarówno derywatów odprzymiotnikowych, jak i odrzeczownikowych stosunkowo niewiele jest czasowników derywowanych za pomocą ucięć o charakterze nieregularnym – dla czasowników odprzymiotnikowych jest to 6%, dla czasowników odrzeczownikowych 7%.

Choć czasownikowe derywaty odprzymiotnikowe z ucięciami o charakterze regularnym są liczniejsze niż derywaty odrzeczownikowe, to większa różnorodność cząstek podlegających ucięciu cechuje derywaty odrzeczownikowe. W derywatach odprzymiotnikowych ucinanych jest łącznie 12 segmentów, w derywatach odrzeczownikowych ucinane są 24 segmenty.

W tabeli 1 przedstawiono ucięcia w derywatach odmiennych, które pełnią funkcję formantu lub współformantu słowotwórczego.

Tab. 1. Najczęstsze techniki słowotwórcze wykorzystywane w tworzeniu czasownikowych derywatów odmiennych

Typ derywatu ze względu na typ derywacji	Typ derywatu ze względu na charakter gramatyczny podstawy słowotwórczej	
	Derywaty czasownikowe odrzeczownikowe	Derywaty czasownikowe odprzymiotnikowe
Derywaty ujemno-sufiksalne	15%	18%
Derywaty ujemne	17%	13%
Derywaty prefiksalnie-ujemne	4%	20%

Z danych przedstawionych w tabeli wynika, że centrum czasownikowej derywacji odmiennej stanowią derywaty ujemno-sufiksalne (33% formacji), ujemne (30% formacji) i prefiksalnie-ujemne (24% formacji). Wymienione typy derywatów stanowią 87% wszystkich czasownikowych formacji odmiennych. Wśród derywatów ujemno-sufiksalnych przeważają czasowniki motywowane przez przymiotniki, z kolei wśród derywatów ujemnych widoczna jest przewaga czasowników odrzeczownikowych. Ujemne czasownikowe derywaty odmienne tworzone przy udziale prefiksacji to przede wszystkim formacje prefiksalnie-ujemne, wśród których dominują czasowniki odprzymiotnikowe. Około 10% badanych struktur to formacje prefiksalnie-ujemno-sufiksalne, ujemno-postfiksalne i ujemno-sufiksalnie-postfiksalne o zbliżonym udziale derywatów odrzeczownikowych i odprzymiotnikowych.

Około 3/4 czasownikowych derywatów odmiennych powstających przy współudziale ucięć ma aspekt niedokonany. Zdecydowana większość czasowników dokonanych jest motywowana przez przymiotniki.

W derywacji ujemnych czasowników odmiennych powstających przy współudziale prefiksacji jest wykorzystywanych 9 następujących prefiksów rodzimych: *o-* // *ob-*,

od-, *po-*, *prze-*, *przy-*, *roz-*, *u-*, *wy-*, *z(e)-* (*s-*, *ś-*) oraz prefiks obcy *de(z)-*. Wszystkie wymienione prefiksy występują w derywatach odprzymiotnikowych. W derywatach motywowanych przez rzeczowniki pojawia się 5 z podanych prefiksów: *o-*, *od-*, *przy-*, *z-*, *za-*. Wynika z tego, że w derywacji ujemnych czasowników odimiennych wykorzystywanych jest mniej prefiksów rodzimych niż w derywacji czasowników odczasownikowych prefiksalnie-wymiennych (Stankiewicz 2006: 125).

Czasowniki odimienne są głównie derywatami mutacyjnymi, w których formanty pełnią funkcję semantyczną przedmiotową (ok. 90%). Reszta formacji to derywaty transpozycyjne o funkcji gramatycznej formantów. Udział mutacyjnych czasowników odprzymiotnikowych (58%) jest większy niż mutacyjnych czasowników odrzeczownikowych (30%).

Najwięcej derywatów mutacyjnych należy do formacji kauzatywnych (ok. 88% czasowników odprzymiotnikowych i ok. 65% czasowników odrzeczownikowych). Inne kategorie mutacyjne czasownika reprezentowane przez badane derywaty to formacje procesualne (około 5% czasowników odprzymiotnikowych i mniej niż 1% czasowników odrzeczownikowych) i formacje z wbudowanym wyrażeniem argumentowym (około 11% czasowników odrzeczownikowych). Derywaty transpozycyjne obejmują odrzeczownikowe i odprzymiotnikowe formacje stanowe oraz odrzeczownikowe formacje od nazw zdarzeń. Udział odrzeczownikowych formacji stanowych w obrębie derywatów odrzeczownikowych jest siedmiokrotnie wyższy niż udział tych samych formacji w obrębie derywatów odprzymiotnikowych i wynosi około 22%. Formacje od nazw zdarzeń są nieliczne i stanowią około 1% derywatów odrzeczownikowych.

Literatura

- GRZEGORCZYKOWA R., PUZYŃNINA J., 1979, *Słowotwórstwo współczesnego języka polskiego. Rzeczowniki sufiksalne rodzime*, Warszawa.
- GWJP: R. Grzegorzycykowa, R. Laskowski, H. Wróbel (red.), *Gramatyka współczesnego języka polskiego*, t. 3: *Morfologia*, Warszawa 1999.
- JADACKA H., 2007, *O hierarchizacji w słowotwórstwie i jej skutkach dla opisu systemu derywacyjnego...*, „LingVaria”, nr 1, s. 9–20.
- KAPROŃ-CHARZYŃSKA I., 2005, *Derywacja ujemna we współczesnym języku polskim. Rzeczowniki i przymiotniki*, Toruń.
- SGS–1: T. VOGELGESANG, *Słownik gniazd słowotwórczych współczesnego języka ogólnopolskiego*, t. 1: *Gniazda odprzymiotnikowe*, Kraków 2001.
- SGS–2: H. JADACKA I IN. *Słownik gniazd słowotwórczych współczesnego języka ogólnopolskiego*, t. 2: *Gniazda odrzeczownikowe*, Kraków 2001.
- STANKIEWICZ J., 2006, *Wymiana prefiksów w derywacji odczasownikowej (na materiale gniazdowym)*, „Poradnik Językowy”, z. 10, s. 119–125.
- TOKARSKI J., 2001, *Fleksja polska*, wyd. 3, Warszawa.
- WIŚNICKI M., 2006, *O derywacji prefiksalnie-wymiennej w słowotwórczych gniazdach rzeczowników i przymiotników*, „Poradnik Językowy”, z. 10, s. 126–133.

Verbs with Reductive Formatives
Summary

The scope of the present article is a synchronic description of the word-formation process concerning verbal derivations in which the non-inflectional part of the word-forming base has been truncated. The study covered 400 verbal formations motivated by nouns and adjectives. The analysis led the author to the conclusion that adjectival formations dominate among the derivations of de-nominal verbs (60% of the de-nominal derivations). Among the de-adjectival derivations, 12 are truncated, while among de-nominal derivations as many as 24. At the centre of verbal de-nominal derivations lie reductive derivations, prefixal-reductive ones, as well as reductive-suffixal ones. Reductive de-nominal verbs are mostly mutational derivations. In approximately 90% of verbs the formatives have an objective semantic function.